

Eglė Klimaitė-Keturakienė

Vilniaus universitetas

Muitinės 12, 3000 Kaunas, Lietuva

Tel.: (370 – 7) 422604

T. VENCLOVOS ŽODŽIO / TEKSTO SAMPRATA 7 – 9 DEŠIMTMEČIO KRITIKOS TEKSTUOSE

Straipsnyje išsamiai aptariama T. Venclovos literatūrinė ir sociokultūrinė kritinė kūryba, daugiausia dėmesio skiriant žodžio / teksto sampratai. Konstatuojama, kad Venclovos kritinio metodo ir estetinių principų esmę sudaro savotiška Vakarų ir Rytų (tiksliau, rusiškos jos atmainos) kultūrinių tradicijų sintezė. Aptariama prancūzų simbolizmo, rusų akmeizmo ir „formaliosios mokyklos“, J. Lotmano struktūralizmo poetikos ir estetikos įtaka Venclovos kritinės minties metodui. Kartu Venclova neišsitenka Lotmano struktūralizmo rėmuose – jis yra ne tik kritikas, bet ir poetas, jo paties kuriamos poezijos modelis turėjo nemažos įtakos ir vertinimo kriterijams, ir žodžio / teksto sampratai. Pastaroji priskiriama iki postmodernistinei erdvei.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: prancūzų simbolistinė poezija, rusų akmeizmo patirtis, lotmaniškoji teksto samprata, kultūrų dialogai.

Be Venclovos kritinės minties neįmanoma susidaryti objektyvesnio, išsamesnio XX amžiaus antros pusės Lietuvos kultūrinio bei literatūrinio gyvenimo vaizdo, suvokti ir sovietizacijos tarpsnio, ir nūdienos literatūros proceso reiškinių ypatumų. Lotmaniškąją dvasia pulsuojantys kritiko tekstai, nesutelpantys į vienareikšmiškas apibrėžtis ir atveriantys naujas mąstymo erdves lituanocentrinėje kritikoje, susilaukė išskirtinio dėmesio – atsakomosios refleksijos (minėtini įdomesnieji – L. Donskio, K. Nastopkos, A. Krasnovo straipsniai).

Keliais žodžiais Venclovos kultūrinės ir literatūrinės veiklos nenusakysi. Literatūros pasaulyje šis autorius žinomas kaip lituanistas, poetas, slavistas literatūrologas, Jeilio universiteto profesorius, rašytojų PEN klubo narys, vertėjas. Vis dėlto pats Venclova „svarbiausiu gyvenimo turiniu“ laiko poeziją¹.

Venclovos-poeto ir kritiko meninės laikysenos ištakos, estetiniai principai glaudžiai susiję su rusų „sidabro amžiaus“ poezija (O. Mandelštamo, A. Achmatovos, M. Cvetajevos, B. Pasternako), akmeistų kūrybos estetinė koncepcija. Venclovos santykis su šio tarpsnio poezija ypač gyvybingas, transformavęsis į *modus vivendi*: „Rusų sidabro amžius man visada liks svarbus (...). Jo poetus dėstau, analizuoju, moku atmintinai, tiesiog gyvenu su jais“².

Tiek rusų „sidabro amžiaus“ poezijos, tiek ir Venclovos kalbinės savimonės šaknys remiasi į prancūzų simbolistų poetinę patirtį, susijusią su Baudelair'o, P. Valéry ir ypač St. Mallarmé vardais, atvėrusiais naujus poetinio mąstymo būdus: jų autonomiškas poetinis pasaulis, konstruotas iš tikrovės elementų, išreiškė pakitusį kūrėjo santykį su kalba, kur nepalikta vietos iliuzijai, jau nebandoma slėptis nuo realios daiktų esmės. Nuo Mallarmé laikų aktualizuota kalbos problematika ženklino atsiradusią įtampą tarp kalbos ir kalbos apie kalbą, gimusį metaliteratūrinį pradą, kai kvestionuojamas literatūros statusas, subjekto ir objekto santykis, pačios kalbos galimybės, regima save apmąstančios literatūros pradžia.

¹ *Manau, kad...* pokalbiai su Tomu Venclova. Vilnius, 2000, p. 214.

² Išnaša 1, p. 36.

Prancūzų simbolistų akcentuota kalbos problematika atvėrė Vakarų Europos literatūrinei sąmonei (o per ją, nors ir pavėluotai, Rytų bei Vidurio Europos literatūroms) pakitusią rašymo sampratą. Mallarmė žodžiais tariant, suponavusią nesatį, mirties problemą. Poetinėje „dehumanizuotoje“, „tekstualioje“ kalboje išryškėjo intertekstualumas, sakymo tariamybė, orientacija į tam tikrą hermetizmą.

Kalbant apie Venčlovos estetines sąsajas su rusų „sidabro amžiaus“ poetine patirtimi, tikslinga būtų prisimininti akmeizmo atsiradimo prielaidas. Akmeistų sąjūdis gimė 1912 metais Rusijoje iš „Poetų cecho“ ratelio, vadovaujamo Gumiliovo ir Gorodeckio, kaip atsakas į rusų simbolistų polinkį mistifikuoti, reiškiamą pernelyg dideliu atotrūkiu nuo tikrovės: „(...) neižeisti pasaulio savo mintimis apie jį, daugiau ar mažiau tikėtinomis paslaptimis“, – rašė Gumiliovas³. Vis dėlto akmeistai pabrėžė vidinius ryšius su simbolistais, buvo savotiška jų atžala: akcentuotas sąmoningumo aspektas ir kartu teigta, jog pasaulis nepažinus, jo neįmanoma išsakyti – anot Gumiliovo, žmogaus sąmonei daug lieka nesuvokiamo⁴.

Akmeistai atsisakė dainiškojo eilėraščių muzikalumo, lyrizmo, reikalavo tikrovės „savaiminio vertingumo“, pusiausvyros, aiškesnės subjekto ir objekto santykį apibrėžties. Imta ieškoti kitokio santykio su kalba: iš poezijos reikalauta konkretaus vaizdingumo, realaus „daiktiškumo“ pamato, dėmesys sutelktas į meninio žodžio konstravimo galimybes. Akmeistų poetiniuose tekstuose išryškėjo žodžio „daiktiškumas“, esminis vaidmuo suteiktas formai. Akmeistams poetinio žodžio minties išskleidimas tapo tokiu pat svarbiu estetiniu principu kaip simbolistams – žodžio pirmapradis skambesys. Akmeizmo patirčiai svarbi Mandelštamo savita estetinė poetinės kalbos interpretacija, kurioje teigta, jog žodis nėra visiškai tapatus daiktui.

Mandelštamas literatūriniame manifeste „Akmeizmo rytas“ rašė: „Akmeistams sąmoninga žodžio mintis, Logos, yra tokia pat nuostabi forma, kaip simbolistams muzika“⁵. Poetas, ne tik įvertinęs simbolizmą, bet taip pat apibūdinęs ir akmeistų santykį su rusų avangardo poezija, tvirtino, jog futuristai, atmetę poezijos realumą, t. y. „žodį kaip tokį“, sąmoningą mintį kaip kūrybos medžiagą, pasielgė itin lengvabūdiškai. Anot šių minčių autoriaus, akmeizmo „žodis kaip toks“, priešingai nei futurizmo, įgijo vertikalumo dimensiją. Mandelštamas daugiasluoksnius žodžius santykius metonimiškai gretino su gotikos struktūra, slypinčia J. S. Bacho muzikoje: „Statyti, vadinasi, grumtis su tuštuma, hipnotizuoti erdvę“⁶. Jis primygtinai reikalavo, kad kūryboje išliktų vidinis logiškumas, tvirtino, jog logikoje slypi kūrybos ypatingumas – netikėtumas, nuostaba, persmelkianti realybę. „Akmeizmo ryte“ poetas teigė: „Logika yra netikėtumo karalystė. Logiškai mąstyti, vadinasi, nuolat stebėtis. Mes pamėgome įrodinėjimo muziką. Loginis ryšys mums (...) – simfonija su dainavimu ir vargonais (...)“⁷. Mandelštamas, pateikęs pavyzdį apie Bacho muzikos įtaigos galią, teigė, jog meno srityje reikia nuolat įrodinėti, kūrėjui negarbinga priimti ką nors kaip išankstinę duotybę.

³ СОКОЛОВ, А. С. *История русской литературы XIX – XX веков*. Москва, 1998, p. 295.

⁴ СОКОЛОВ, išnaša 3.

⁵ МАНДЕЛЬШТАМ, О. *Слово и культура*. Москва, 1987, p. 295. ЛОТМАН, Ю. М. *Труды по знаковым системам*. Тарту, 1964, p. 169.

⁶ МАНДЕЛЬШТАМ, išnaša 5, p. 170.

⁷ МАНДЕЛЬШТАМ, išnaša 5, p. 172.

Ieškant glaudesnių sąlyčio taškų, galima būtų manyti, jog Mandelštamo literatūrinė veikla (kritikos straipsniai apie literatūrą) turėjo tam tikros įtakos Venclovos estetinių nuostatų formavimuisi. Mandelštamas priešinosi bet kokiam misticizmui literatūroje, atmetė intuityvią impresionistinę kritiką. Jo kritiniam mąstymui būdingas logiškumas, o metodologijos principas rėmėsi literatūrinės genezės problematika. „Akmeizmo ryto“ įžangoje poetas ir kritikas rašė, kad pokalbiai apie meną turėtų būti paženklinti ypatingu santūrumu. Kritikos tikslas, pasak Mandelštamo – ne subjektyvi minčių raiška, bet objektyvios struktūros atskleidimas. Minėti akmeizmo apologeto teiginiai iš esmės sutampa su Venclovos kritiko pozicija: jis atsisako literatūrą mitizuoti bei mistifikuoti, meniniame tekste ieško individualios meninės struktūros, įkūnijančios poetinio pasaulio autentiškumą.

Mandelštamą ir Venclovą galima būtų vadinti bendraminčiais, paties lietuvių poeto žodžiais tariant, „išsiilgusiais pasaulinės kultūros“. Mandelštamo aptarti literatūros reiškiniai įkomponuoti į istorinių kultūrinių įvykių procesą (pavyzdžiui, A. Bloko poezijos reikšmė atskleidžiama rusų poezijos raidos kontekste) – analizė, t. y. „kūrinio mechanizmo“ aiškinimas, visada glaudžiai susietas su kultūriniu kontekstu. Analogiškai vertintina ir Venclovos kritika, pavienius lietuvių literatūros reiškinius reginti pasaulinės kultūros kontekste.

Manytina, jog aptartos prancūzų ir rusų poetinės linknės formavo Venclovos estetines pažiūras į literatūrą, į kultūrą, sąlygojo angažavimąsi kalbos problematikai, estetinės distancijos pojūtį, mąstymo laisvę ir toleranciją.

Tiek Venclovos kritikos, tiek ir poetinių tekstų pagrindas – kalbos refleksija, apmąstyta poetinio žodžio prigimtis. Kalbėjimas apie literatūrą persinelktas poetinės kalbos rūpesčiu.

Pabrėžtina, jog Venclovos meninio žodžio koncepcija neišsitenka nei lotmaniškoje (įvardijusioje žodį kaip ženklą), nei akmeistų (teigusią, jog žodis – daiktas atitinku) traktuotėje. Venclovos meninio žodžio sampratos negalima tapatinti ir su Mallarmé nuostata, jog žodis atstovauja tikrovės nesačiai. Pasak kritiko, „žodis – ne visai daiktas (...), jame dažnai išlieka žmogiškumo aura, tas autentiškas santykis su laiku, kurie buvo būdingi kiekvienam daiktui antikos ar viduramžių eroje“⁸. Venclovos pozicija veikia artimesnė Lotmano ženklo sampratai, teigiančiai, jog „kultūra – tai bandymas išreikšti neišreiškiamą“⁹, ir sykiu savitai Mandelštamo interpretacijai, pakoregavusiai akmeizmo principus, kurioje teigta, jog iš poezijos negalima reikalauti absoliutaus materialumo: tai „žodis-psichėja (...), laisvai išsirenkantis (...) vieną ar kitą reikšmę (...)“¹⁰.

Mandelštamui, kaip ir Venclovai, buvo itin aktualūs kalba ir žodis. Kalbą poetas-akmeistas suvokė kaip tautos, jos kultūros pagrindą, gyvybę bei judėjimą, o žodis ženklino ir kultūros rezultatą, ir jos kūrimo mechanizmą. Tai pasipriešinimo chaosui išraiška. Lietuvių poeto straipsniuose juntama minėtos Mandelštamo pozicijos atgarsių, reflektuotas kalbos santykis su pačia savimi, su poetu ir tauta. Kalbą Venclova laikė vieninteliu esminiu tautiškumo ženklu (beje, analogiškos nuomonės buvo ir lankininkai su A. Nyka-Niliūnu priešakyje), tvirtino, jog didžiausias Maironio pasiekimas – jo iš „nieko“ sukurta kalba, o įkūnytos tautinės idėjos, etinė programa ir pan. tėra antraeiliai dalykai, pabrėžė,

⁸ VENCLOVA, T. Odi et amo. *Metmenys*, 1991, nr. 60, p. 6 – 67.

⁹ КНАБЕ, Г. С. Знак. Истина. Круг: (Ю. М. Лотман и проблема постмодерна). *Лотмановский сборник*, Москва, 1995, т. 1, p. 266 – 277. Taip pat prieiga per internetą: <http://vivovoco.nns.ru/VV/PAPERS/LOTMA/_KNABE.HTM

¹⁰ МАНДЕЛЬШТАМ, išnaša 5, p. 42.

kad tik savosios kalbos brandumas lemia tautos dvasinį subrendimą. Žinoma, toks kategoriškas kritiko teiginys veikiau susijęs su esė stiliui būdingu retoriškumu, pasireiškiančiu kontrastais, nes vargu ar iš tiesų įmanoma ką nors sukurti visiškai tuščioje terpėje. Literatūros kritikos straipsniuose Venclova nuolat akcentavo kalbos savaiminės vertės statusą poetui, teigdamas, jog kalbos vidinės galimybės, jos santykis su poetu turėtų suponuoti kvestionavimo būtinybę. Literatūrai privalo kalbėti apie save.

Vertindamas J. Baltrušaičio poeziją, kritikas įžvelgė didžiausią jos trūkumą – tai „lingvistinės problematikos stoka“: „o kur (...) nėra vidinio susidomėjimo kalba, kalbos galimybių tyrimo – ten stinga ir poezijos“¹¹; pabrėžė, jog poetui vertingas žvilgsnis ne tik „iš vidaus“, bet ir „iš šalies“, drauge įspėdamas apie bilingvizmo pavojų, žalojantį kūrėjo talentą. Poeto santykį su kalba, remdamasis A. Wat, Venclova įvardijo kaip „meilės ir neapykantos kompleksą“, pagrįstą ambivalentiškumo principu. „Kalbos materija privalo poetą žavėti ir tuo pačiu žadinti pyktį bei nepasitikėjimą“, nes ji iškreipianti „mūsų mintis“¹². Poetinis diskursas visada turėtų būti įtampos tarp poeto ir kalbos laukas. Tokioje įtampos zonoje kūrėjas privalo išlaikyti pusiausvyrą, gebėti balansuoti tarp ekstazės ir priešiško, tarp sakralinio ir kasdieniško požiūrių į kalbą. Venclova, kaip ir prancūzų simbolistai, teigė, jog žmogiškoji būtis, pasaulis nėra adekvatus kalbos sričiai, negali būti visiškai atskleisti ir išsakyti žodžių lygmenyje.

Venclovos kalbos traktuotėje atsivėrusi Mallarmé poetinės kalbos estetinė koncepcija, akmeizmo poetinė patirtis netikėtai tampa artima vokiečių filosofo M. Heideggerio teiginiui, jog „kalba pasislepia kalbėjime“ ir kartu ji aprėpia „viską, net tai, kas neišsakoma, kaip tik dėl to žmogaus esmė slypi kalboje“¹³.

Iš Venclovos straipsnių matyti, jog labiau linkstama reflektuoti poeziją, kuri, pasak kritiko, esanti labiau susilydžiusi su kalba ir poetui teikianti daugiau potencialių galimybių nei proza. Tokią kritiko nuostatą galima būtų gretinti su Pasternako ištartimi apie poezijos sampratą ir ypač su struktūralistų pozicija (Lotmanas laikėsi nuomonės, jog poezija esanti pirminė, senesnė meninė struktūra nei proza, joje labiau regimos išsiskleidžiančios kalbos galios bei galimybės). Įdomu, jog minėtoji ištartis dar kartą išryškina sąsają su Heideggeriu, prioritetą atidavusiu poezijos menui.

Vertėtų pabrėžti, jog Venclovos poezijos sampratą ir tam tikrus kūrybos vertinimo kriterijus formavo ne tik kūrėjo asmenybė, jo gyvenimiška bei „literatūrologinė“ (daugiausia akmeistų) patirtis (apie tai yra užsiminęs ir pats Venclova), bet nemaža įtakos turėjo ir paties autoriaus kuriamos poezijos modelis. Šį reiškinį galėtų pailiustruoti Naujosios anglų amerikiečių kritikos atstovo bei poeto T. S. Elioto įžvalga, teigianti, jog poetų kritikos straipsniai pagrįsti tuo, kad poetas sąmoningai ar „pasąmonėje stengiasi pateisinti tą poeziją, kurią jis pats rašo, arba visada stengiasi išsiaiškinti, kokią poeziją jis nori kurti“¹⁴.

Vientisą Venclovos žodžio / teksto sampratą galima būtų susidaryti iš atskirų samprotavimų, išryškėjusių literatūros kritikos straipsniuose:

1. Poezijos sąlyga – depersonalizacija; jos egzistencija slypi sąmoningumo plotmėje. Pasak Venclovos, poezijai privalo vengti vadinamojo „spontaniškumo“.

¹¹ VENCLOVA, T. *Vilties formos*. Vilnius, 1991, p. 296.

¹² VENCLOVA, išnaša 8, p. 63.

¹³ ХАЙДЕГЕР, М. Путь к языку. In ХАЙДЕГЕР, М. *Время и бытие*. Москва, 1993, p. 193.

¹⁴ ЭЛИОТ, Т.С. *Назначение поэзии*. Москва, 1997, с. 193.

virstančio grafomanija. Dar Eliotas (kritiko mėgstamas poetas) yra minėjęs jau chrestomatinių teiginių virtusių ištartį, jog „poezija – tai ne erdvė emocijoms, bet (...) bėgimas nuo asmeniškumo“, ir tik savita asmenybė galinti suvokti, „ką tai reiškia – norėti nuo jų (t. y. emocijų) išsivaduoti“¹⁵.

2. Venclovai artimesnis įcentrinis poetinis mąstymas, labiau būdingas rusų poetiniam mentalitetui, nei išcentruotas prancūziškasis, kur struktūra išnyksta poetinio kalbėjimo sklaidoje. Pastebimas kritiko polinkis į formos tikslumą, vidinę logiką, apgalvotą kompoziciją.

Venclova poeziją gretino su architektūros statiniu, akcentuodamas vidinį jų tapatumą – struktūros egzistavimą. Beje, analogiško požiūrio laikėsi ir Mandelštamai, ir Lotmanas. Eilėraščių su architektūra, anot kritiko, sieja disciplinuotumas, drausminantis kūrėją¹⁶. Poetui turėtų būti svarbi estetinė savikontrolė.

3. Aktualizuojama struktūralizmo poetikos patirtis, išryškinamas meninės kalbos sąlygiškumas: „Poezija, net ir „vadinamoji „daina iš širdies“, visada yra kalbėjimas ženklais“¹⁷.

4. Venclova įžvelgė, jog tyla yra poezijos slenkstis. „(...) Poezijos sfera iš viso prasideda ten (...), kur žmogus ima suprasti žmogų (...) iš pauzės“¹⁸. Kritikas tvirtino, jog poetinio žodžio prasmę iš dalies galima perteikti pauze. Tai dar kartą išryškina Venclovos ir Heideggerio pozicijų paralelės. Vokiečių filosofas laikėsi nuostatos, jog už kalbėjimą svarbesnis yra įsiklausymas. Tyla esanti kalbos priangis, kalba išreiškianti esminį būties neišsakomumą.

5. Išlaikomas santūrus požiūris į kraštutinę «l'art pour l'art» poezijos versiją, besiremiančią vien tik žongliuojančia lingvistine žaisme, propaguojančią etinį reliatyvizmą. Reliatyvizmas be ribų, tapęs madinga vadinamojo sovietinio „avangardinio“ meno kliše, ypač suvešėjęs taip pat tik vadinamajame postmodernizme, anot Venclovos, liudijo vis stipriau įsitvirtinantį konformizmą ir grafomaniją.

Venclovai nepriimtina ir nuo istorijos į „anarchišką siurrealizmą“ bėganti poezija¹⁹. Netikėtai išryškėja kritiko romantinė nuostata: eilėraščių visad reikia suvokti kaip atsaką į istorijos iššūkį, kartais, net ir aplinkiniu būdu, galintį paveikti istorijos tėkmę. Venclovos manymu, tik poetinė kalba galinti įveikti neveltį. Kritiko požiūrio į poeziją pagrindas – ryškus humanistinis pradai. Analizuodamas H. Radausko poetinį fenomeną, Venclova tvirtino, kad „menas – būdas išsaugoti“, „sėkmingiausias iššūkis mirčiai ir suirimui“²⁰.

6. Visi išvardytieji aspektai slypi priimtinausioje Venclovai poezijos sampratoje, kuri sintetina įvairiopa patirtį ir įkūnija, manytume, graikų kalokagatijos idėją, t. y. etikos ir estetikos vienovę literatūros pasaulyje.

Ieškant Venclovos žodžio / teksto sampratos ištakų, reikėtų akcentuoti rusų formalizmo ir lotmaniškojo struktūralizmo santykį. Apie 1920 metus Rusijoje susiformavo formalizmo mokykla – iš dalies kaip atsakas į nepagrįstas pretenzijas eksplikuoti kūrinio prasmę nutolstant nuo paties teksto ir pernelyg aktualizuojant platų „kontekstą“: menininko biografiją bei jo asmenybę. Formalizmas pasipriešino istorinei-biografiniai tradicijai, įvairiems impresionistinių nuotaukų

¹⁵ ЭЛИОТ, išnaša 14, p. 166.

¹⁶ Išnaša 1, p. 221.

¹⁷ VENCLOVA, išnaša 11, p. 43.

¹⁸ VENCLOVA, išnaša 11, p. 43.

¹⁹ VENCLOVA, išnaša 11, p. 326.

²⁰ VENCLOVA, išnaša 11.

rašinėjimams: tekstas tapo vienintele duotybe, uždara erdve, turinčia savus dėsnius. Autonomijos doktrina atmetė skaitytojo, rašytojo ir išorinio pasaulio svarbumą. Struktūralizmo, kaip metodo, tikslas – rasti objektyvius vertinimo kriterijus. Vientisų struktūrų analizė – o ne individo išgyvenimas – turėjo būti mokslinio tyrinėjimo pagrindas, kur „subjekto“ sąvoką pakeitė „struktūros“. Pabrėžtina, jog tarp rusų formalistų ir struktūralizmo būta vidinio sąryšio. Struktūralizmas toliau plėtojo formalizmo principus, tvirtindamas, kad teksto struktūroje ir formoje, atskirus elementus suvienijančioje į visumą, glūdi kūrybos esmė. Istorinės-biografinės mokyklos atstovui šiuo atveju rūpi, „ką autorius norėjo pasakyti“, psichoanalitikui svarbu, „iš kur visa tai iškyla“, o struktūralistui būtina atrasti, „kaip“ tekste funkcionuoja įvairių lygmenų elementų ryšiai. Lotmanas teigė, jog „prasmės buvimą suprasime tada, kai išvelgsime struktūros elementų funkcijas bei funkcionalumą“²¹. Tekstas tapo hierarchišku daugiasluoksniu „statiniu“, kur „kiekviena detalė ir visas tekstas įjungti į įvairias santykių sistemas, todėl turi daugiau negu vieną prasmę“²².

Venclova, kaip kritikas bei mokslininkas, išaugo ir subrendo struktūralizmo terpėje. Straipsnių (iš dalies mokslinių, iš dalies esė pobūdžio) apie lietuvių, rusų, prancūzų, anglų ar amerikiečių literatūrą pagrinda sudaro Tartu universitete gimusi Lotmano struktūralizmo poetika. Metodologijos pasirinkimą Venclova (panašiai kaip ir Lotmanas, teigęs, jog mokslas turi patenkinti žmogaus tiesos siekį²³) motyvavo tuo, jog tai buvo vienintelė galimybė išvengti kūrybinės išdavytės ir banalumo: „pasakyti ką nors naujo ir prasmingo bei išvengti banalybės ir iškraipymų“²⁴.

Įdomu, kad Lietuvoje nesusiformavo struktūralistinė semiotinė mokykla (ar kita literatūrologinė mokykla, išskyrus biografinę, tačiau reikėtų pasakyti, jog ypač 8 – 9 dešimtmetyje būta ryškesnių hermeneutinių teksto skaitymo intencijų). Lietuvoje, be Venclovos, struktūralistinius-semiotinius principus teksto analizei 7 – 8 dešimtmetyje taikė K. Nastopka, S. Žukas, tačiau pastarieji, pasak kritiko, yra veikiau A. J. Greimo nei Lotmano pasekėjai, todėl būtų galima kalbėti apie lietuvių greimininkų pasiekimus analizuojant tekstus, o lotmaniškoji teksto analizė minėtų tarpiniu ekspluatuota tik Venclovos, kaip pavienio autoriaus, literatūrologiniuose ir kritikos darbuose.

Apskritai struktūralizmo principų taikymas tekstui analizuoti nebuvo itin palankiai vertinamas kitų metodologinių mokyklų, tarkime, naujosios anglų amerikiečių, priekiaštauta už mėgavimąsi „technika“, įmantrų ir deklaratyvių analitinio metodo demonstravimą, schematiškumą. Gal dėl to, žvelgiant iš anglų amerikiečių kritikos perspektyvos, požiūris į struktūralistinę kritiką išliko gana rezervuotas, tvirtinama, jog tai diskurso ir teksto, bet ne literatūros teorija, tačiau šio reiškinio priežastis ieškojimas būtų jau kita tema.

Venclova yra rašęs lietuvių, anglų, rusų, lenkų kalbomis, tačiau šiame straipsnyje daugiausia dėmesio skiriama lietuvių kalba parašytiems veikalams. Venclovos kritinių straipsnių diapazonas, autoriaus žodžiais tariant, įvairus: nuo mokslinių darbų iki recenzijų; kiekvienas iš jų „perauga“ savo ribas, visada išlaikydamas aukštą mokslinį lygmenį. Venclovos kritinės minties refleksija,

²¹ ЛОТМАН, išnaša 5, p. 16.

²² ЛОТМАН, Ю. М. *Структура художественного текста*. Москва, 1970, p. 78.

²³ ГАСПАРОВ, М. Л. Ю. М. Лотман: наука и идеология. In ГАСПАРОВ, М. Л. *Избранные труды*. Москва, 1997, т. 2, с. 485 – 493. Taip pat priciga per internetą: <http://www.philology.ru/literature1/gasparov-97a.htm>.

²⁴ VENCLOVA, išnaša 11, p. 9.

pasižyminti moksliniu įžvalgumu, kūrybiškumu, metodologinių principų vienove, estetiniais ieškojimais, apmąstanti istorijos dėsningumus, jos mitą, reikšmę bei tiesą, yra tarp literatūrologijos ir literatūros kritikos.

Įdomu, jog Venclovos literatūrinė kritika nėra Lotmano idėjų iliustracija ar aklas sekimas. Struktūralizmo patirtis kritikui virto savastimi, teksto analizės branduoliu, savotiška atrama. Reikėtų pabrėžti, kad Venclova yra ne tik kompetentingas struktūralizmo semiotinės pakraipos specialistas, bet taip pat susipažinęs ir su kitais metodais, geba operuoti jų galimybėmis (str. „Žaidimas su cenzoriumi“ remiamasi Z. Freudo psichoanalizės patirtimi).

Svarbiausiu kritiko uždaviniu Venclova laiko „idėjinį savarankiškumą, visapusišką skepticizmą, viso ko nuolatinį pervertinimą“, raginama abejoti viskuo: savimi, kalba, pasauliu, nuolat kvestionuoti jų daugiareikšmius santykius. Literatūros reiškiniai ir procesai turi būti apmąstomi kaskart vis naujai iš estetinės distancijos pozicijų.

Kritikui pirmiausia rūpi „kalbinė poeto biografija“; žvilgsnis projektuojamas į teksto plotmę, tačiau pati teksto kategorija suvokiama plačiai: tai nėra uždara sistema, jos ribos kinta. Rašyti ir kalbėti, anot kritiko, vadinasi, peržengti bei įveikti save. Tekstas – tai ne tik literatūros erdvė – savarankišku tekstu gali virsti visas kūrėjo gyvenimas, elgsena, kūryba (pavyzdžiui, Maironio, Baltrušaičio, A. Jasmanto, Radausko, Nykos-Niliūno), pavienis konkretus tekstas (tarkime, K. Donelaičio „Metai“), tautos laikysena, literatūros sąjūdis, sambūris („Aušra“, „Trečias frontas“), tam tikras istorinis tarpsnis, netgi institucija (kalėjimas kaip tekstas). Žmogaus būtis, pasaulis Venclovos koncepcijoje tampa tekstualūs lotmaniškąja struktūralistine – bet ne J. Derrida postmodernistine – prasme. Venclovai, kaip ir Lotmanui, tinka G. S. Knabės apibūdinimas, jog rusų mokslininko darbai priklauso ikipostmodernistinei erdvei.

Esminis vertinimo kriterijus, kuris neretai aptinkamas Venclovos straipsniuose, įvardijamas rašytojo kalbos, kūrybos autentiškumo sąvoka, kuri nėra vienareikšmė. Reikėtų pabrėžti, kad kritiko vartojama autentiškumo sąvoka nepriklauso psichoanalizės sričiai, tai ne nuoroda į žmogaus prigimtį, tad nesusijusi su sąjūdo procesais, bet veikiau iš dalies atspindi akmeistų orientaciją į pirmapradiškumo situaciją. Kartu ji išreiškia žmogaus būtis autentiką heidegerišką prasme, simbolizuoja savitumą, vitališkumą, unikalumą. Autentiškas rašytojas Venclovai yra tas, kuris išvengia bet kokio deklaratyvaus epigoniškumo bei geba tekste įkūnyti savojo meninio pasaulio unikumą ir visa tai išreikšti gyva, savita-autentiška kalba. Iš poezijos reikalaujama gilesnio vidinio matmens, „žmogiškojo turinio“, kurį kitas kritikas – Nyka-Niliūnas – įvardijo „gyvo žmogaus“ ieškojimu. Venclovos autentiškumo paieškos neišvengiamai susijusios su žmogaus gyvenimo esmės atskleidimu: „svarbi literatūros funkcija ir būtų palaikyti tą žmogaus autentiškumą. O tam reikia kritikuoti ir demistifikuoti viską, įskaitant kalbą ir pačią literatūrą; be to, reikia suprasti, kritika visuomet yra dalinė, kad žmonių problemos visada išsprendžiamos tik apytikriai, tik tam tikru laipsniu“²⁵.

Kalbėdamas apie sovietinę lietuvių literatūrą, Venclova įvardija labai svarbią, galima sakyti, visos to laikotarpio lietuvių literatūros problemą: skaudi tautos išgyventa patirtis nesuranda savo kalbos, neįsikūnija teksto plotmėje, didžiulę istorinę tragediją (gyvenimas be tėvynės emigracijoje), deja, atspindi prastos eilės. 1956 – 1968 metų tarpsnį, kitų literatūrologų apibūdintą kaip poezijos atgijimą ir

²⁵ VENCLOVA, išnaša 11, p. 313 – 314.

eksperimentą Lietuvoje, kritikas įvertino lėkšto tuščiažodžiavimo, tragikomiško „novatoriškumo“, žodžio infliacijos epitetais. Tai konformistinė, netikra poezija²⁶. Venclovos literatūros kritikoje konstatuota, kad ir Lietuvoje, ir emigracijoje poeziją vėl imta suvokti kaip tam tikrą gynybos būdą. Poezija nukrypo į pasenusiųjų poetinių įvaizdžių arsenalą, tad vėl atgimė nuo aušrininkų laikų užmirštas poeto žadintojo tipas, iš esmės neatitinkantis dabarties situacijos, kokuojantis su tiesa²⁷. Autentiškesnė poezija, anot Venclovos, liko tik ta, kuri istorijos akivaizdoje ieškojo vidinės harmonijos, atramos archajiškoje sąmonėje, žemdirbių kultūros klotuose, vitaliniuose mituose, cikliškame laike – tačiau bėgimas nuo istorijos į tylą ir panteizną tebuvo tik iliuzinis įsitikinimas, kad taip įmanoma įveikti laiką bei mirtį.

Mąstydamas apie lietuvių poezijos raidą kritikas pastebėjo, kad žemės kultas apribojo jos išgalę, dėl to Lietuvoje miestiškoji ir kultūrinė poezija vis dar tebėra pradinėje („daigų“) fazėje. Jis įžvelgė, kad poeto siekimas pirmykšte (tradicine) sąmone aprėpti dabarties gyvenimo situaciją tik paryškina jos neįprastumą bei nenormalumą. Venclova kritiškai įvertino M. Martinaičio baladžių herojų, apibūdinamas jį kaip bejėgį, visų skriaudžiamą ir istorijos blaškomą mažą žmogelį. Transformuotos pirmaprados būsenos, pasak kritiko, slypi ne vien tik Martinaičio, bet ir visoje lietuviškoje siurrealizmo poezijoje. Venclovos pastebėjimas, kad jis pavėlavo pusę amžiaus, kaip ir daugelis kitų literatūros srovių, yra itin svarbus lietuvių literatūros tyrinėtojams, reikalauja atskiros refleksijos. Lietuviškajam siurrealizmui Venclova priekaištavo už tai, jog jis, užuot laikęsis svarbiausiojo mūsų kultūros šaltinio – vakarietiškosios tradicijos, nuo jos tolsta, pasukdamas įšvaizduoto Oriento link.

Apskritai Venclovai neegzistuoja nei literatūriniai, nei kokie nors kitokie tabu, vieno ar kito rašytojo visuotinis pripažinimas neužtemdo „blaivaus žvilgsnio“, kylančio iš estetinės distancijos pozicijų, kurio negalima tapatinti su ironija. Ypač vertindamas Radausko poetinį fenomeną, įžvelgė tai, ką kiti kritikai sąmoningai nutylėjo ar nepastebėjo: tam tikrą poezijos vienpusiškumą, gresiantį monotoniškumu, naujo automatizmo pavojų. Radausko poetiniuose tekstuose „užštrintos“ poetinės dorybės virto ydomis: retkarčiais europietiškos elegancijos siekimas padvelkia provinciališku salonu, saikas virsta manieringa poza. Venclova kritinėmis įžvalgomis lietuvių literatūrai atvėrė kitas Radausko poezijos perskaitymo galimybes, teigdamas, jog iš tiesų poeto tekstuose slypi neatpažintas lietuviškumas: juose, anot kritiko, tobulai įkūnyta nepriklausomybės epocha – iš čia ateina poeto kalbos taisyklingumas, vaizdai. Radausko tikėjimas savimi ir jautrus dėmesys kitoms kultūroms, poetinio pasaulio lėliškumas ir trapumas akivaizdžiai ženklina nepriklausomybės tarpsnį, jo trapumą ir laikinumą. Kritiko įžvalga inspiruoja paradoksą: hermetiška laikui Radausko poezija geriausiai išreiškia tam tikrą laikotarpį.

Kalbėdamas apie „Trečiojo Fronto“ poeziją, Venclova dar kartą palietė gyvenimo ir literatūros santykį, įžvelgė, jog trečiafrontininkų industrinis pasaulis, kuriuo jie svaiginosi, tebuvo bandymas jį dirbtinai sukurti, nes tikrovėje toks pasaulis neegzistavo, būta pernelyg didelio atotrūkio tarp tikrovės ir kuriamų realiųjų, todėl techninis diskursas virto poetiniu surogatu. Apibūdinamas „Žemės“ antologiją, kaip trūkumą nurodė jos grupinę kalbą, prieštaraujančią žemininkų skelbtam individualumo bei spontaniškumo kultui, taip pat kaip negatyvų pabrėžė

²⁶ VENCLOVA, išnaša 11, p. 322.

²⁷ VENCLOVA, išnaša 11, p. 330.

iliuzinį poezijos siekimą tapti filosofija, kada poetinis žodis ir filosofinė dimensija nesusilydydavo į vienį, o retkarčiais virsdavo net „šaltokų sąvokų dėliojimu“.

Pabrėžtina, jog Venclovos kritinė mintis į literatūrą žvelgia iš pasaulinės kultūros konteksto:

1. Per atskirybę siekiama pereiti prie platesnių apibendrinimų, įvairių reiškinių sugretinimo. Tarkime, Venclovos esė «Собеседники на пире» atskiri tekstai analizuojami intertekstualumo erdvėje: atrandama Cvetajevos poezijos sąsają su Biblija; komparatyvistine analize parentas Tolstojaus apysakos «Холстомер» gretinimas su Svifto „Guliverio kelionėmis“; rusų simbolizmo demoniško patirtis atskleidžiama ieškant paralelių tarp atskirų kūrinių.

2. Kritiniuose straipsniuose apie poetus C. Miłoszą, J. Brodskį, prozininkus M. Proustą, W. Woolf ir ypač apie rusų poetus Pasternaką bei Cvetajevą atskleidžiamas vidinis, sakytume, romantinis sąryšingumas, kai menininko gyvenimas tampa toks pat svarbus kaip ir jo kūryba, nes gyvenimo tekstas, Venclovos nuomone, neretai virsta poetinio teksto transformacija, o kartais (pavyzdžiui, Cvetajevos atveju) pasiekiamas aukščiausia meno kaina: gyvenama taip, kaip kuriama (čia galėtume išvelti romantizmo patirtį). Keli Venclovos akcentai iš rašytojų gyvenimo, pateikiami literatūros kritikos straipsniuose – tai ne analogijų tarp autoriaus intencijų ir kūrybos ieškojimas, bet siekimas išryškinti tą visumą, ryšių ryšį, apie kurį kalba R. Barthesas knygoje „Teksto malonumas“. *Tuo būdu Venclovos literatūros kritika perauga save pačią, tampa daugiau nei tekstų analize, veikia savotiška kūrybos tąsa, intensyvia sąveika, kai išnyksta distancija tarp kritiko ir teksto: per kūrinių išsakomos bendražmogiškos vertybės, savastimi (savo stiliumi, rašymo maniera) atkuriamas teksto dvasia*. Kritikai tai iš tiesų labai svarbu, nes tik taip ji turi galimybę neišvirsti abstrakcijų mutacija – tapti gyvu organizmu vitališkoje asmenybės prigimtyje.

3. Venclovos kritikos straipsniuose diskurso pradžia susijusi su esminiais sąveikų ir pasaulio suvokimo dėsniais, kai stengiamasi kalbėti apie literatūros tekstą ar kultūrinę situaciją, kartu bandant apibrėžti ir tam tikro savo tautos tarpsnio kultūros reikšmių sistemą, bendrą pasaulėvaizdžio modelį, modifikuojamą atskirų autorių, sykiu mėginant ieškoti sąlyčio taškų su pasauline kultūra, atverti platų pasaulinės literatūros kontekstą.

4. Kritikoje išryškėjusios digresijos į kitas meno rūšis (dažniausiai į tapybą) ženklina Venclovos nuostatą, kad ir literatūra, ir dailė yra tarsi to paties kontinuumo dalys.

5. Venclovos literatūros kritika, nepretenduodama į orumą, įkūnija intelekto ir žaismės sintezę, lengvai grakštų, beveik prancūzišką kalbėjimą apie „bet ką, bet ne bet kaip“ („Paskutiniąją P. Merimée novelę“), virsta įspėjamoju ženklu lietuvių literatūrai („Vargšė Françoise“). Pastarajame straipsnyje kritikas kalba apie grafomanijos pavojų, kurio puikiausia priedanga tampa geros rašybos lygis, puikus taisyklių išmanymas. Venclovos pateiktas Sagan pavyzdys įrodo, jog pakitusios ir ištobulėjusios amatininkiškumo formos gali tapti kūrybos ekvivalentu ir ypač negatyviai veikti ne tiek didžiulės, kiek mažos tautos literatūrą.

Venclovos apžvalginiai kultūros straipsniai neretai yra tam tikro Lietuvos tarpsnio istorinė kritinė analizė: demaskuotas mitas apie ypatingą lietuvių genezę, „Aušros“ fenomenas vertintinas labiau nei mitologizuoti kunigaikščiai.

Venclovos sociokultūriniuose-istoriniuose straipsniuose esama ir sociologijos apraiškų, ir kritinės minties, ir kultūrinės istorinės apžvalgos (str.: „Lietuvis

valdininkas tėvynėje“, „Dabartinė Lietuvos demografinė padėtis ir jos etnografinių ribų klausimas“).

Venclova – sovietizacijos tarpsnio analitikas, įvardijęs ir apibūdinęs esminius jo bruožus: deformuotą kultūrą, kurioje susilieja nesuderinami dalykai (konformizmas ir pasipriešinimas jam, dogmatiškumas, žemas intelektualinis lygis, „idėjinio gyvenimo“ stoka, Vakarų kultūros fobija, ezopinė kalba, neretai užmaskuojanti talento trūkumą ir dangstanti kūrybos menkavertiškumą, tolerancijos kitaip maistančiam, atviros sąmonės ir savimonės stoka). Venclovos manymu, sovietizacija Lietuvoje įkūnijo tokią būseną, kai visos gyvenimo sritys, žinoma, įskaitant ir kultūrą, virto ištisa iškreiptų formų grandine: dvasingumas transformavosi į cinizmą, aukšti žodžiai dengė sumaterialėjimą ir t. t. Kritikas laikėsi nuostatos, kad visuotinis kultūros slopinimas ir kultūrinio poliglotizmo trūkumas, polinkis hiperbolizuoti tautinį palikimą, išreikštą „užkonservuoto“ liaudies meno puoselėjimu, anot Venclovos, pasidavimas „rezervato“ nuotakai, gimdo kultūros vienpusiškumą, nulemia tai, kad susiaurinamos savosios tradicijų ribos. Tvirtinama, jog „pseudopatriotiškumo“, kultūrinės izoliacijos dominavimas lietuvių tautos gyvenime gali turėti pragaištingų padarinių: visa tai kvepia niveliacija ir provincializmu. Iškyla paradoksas: kai atmetama svetima, kažkur dingsta ir sava. Emigracija laikoma visiškai normaliu XX amžiaus reiškiniu, kada gali sustiprėti kultūriniai mainai (J. Joyce'o pavyzdys). Todėl Venclovos kritikoje propaguojama žmogaus, atviro sau ir pasauliui, idėja, akcentuojama dialogo tarp skirtingų kultūrų, siekiančių įkūnyti vaisingą savo ir Kito santykį, išjudinti mąstymo klišes, kultūrinius-poetinius stereotipus, svarba. Raginama atsikratyti įvairiausio pobūdžio „nevisavertiškumo kompleksų“, baimės dėl lietuvių kalbos silpnumo (šio reiškinio priežasčių ieškoma XVIII amžiuje, kai lietuvių kalba „tapo hibridu (...) ir patyrė klinikinę mirtį“²⁸). Tradicijos, kalba tėra atspirties taškai – lietuviškumas turėtų būti ne išorinis, bet vidinis. Geriausias jo įrodymas – pati kūryba (pateiktas Cezanne'o pavyzdys). Venclova akcentavo, kad lietuvių tradicijos yra universalesnės, esama ne tik kaimietiškojo mentaliteto, bet ir miestiškosios kultūros apraiškų. Kritiko teiginys, kad nacionalinė kultūra komunikuoja „ne vien su kitomis (...) kultūromis, bet ir su savo ankstesniais etapais“²⁹, artima Elioto pozicijai³⁰, kad literatūros suvokimas kinta nuo patiriamo abipusio praeities ir dabarties veikimo.

Eglė Klimaitė-Keturakienė

Vilnius University

Muitinės 12, 3000 Kaunas, Lithuania

Tel.: (370 – 7) 422604

T. VENCLOVA'S WORD / TEXT CONCEPTION IN THE CRITICISM OF THE 1970s – 1990s

Summary

Venclova's word / text sources were hidden in the synthesis of the West and the East poetical cultures, in the poetical experience of the Russian "silver age"

²⁸ VENCLOVA, T. *Tekstai apie tekstus*. Chicago, 1985, p. 64.

²⁹ VENCLOVA, išnaša 11, p. 61.

³⁰ ЭЛИОТ, išnaša 14.

(especially in O. Mandelstam's experience of critical thought) which formed an engagement to the language problems, the liberty of thinking and the sensation of distance. T. Venclova's critical method is more than the representation of J. M. Lotman's structural theory, it becomes the peculiar continuation of the creation between a critic and a text. T. Venclova's reflection of poetry is very important in order to understand his criteria of literature estimation. The conception of poetry embodies acmeism and structural poetical experience, M. Heidegger's language reflection, T. S. Eliot's principle of impersonality. Lithuanian literature and its process are reflected from a universal perspective in the context of the world literature. The critic also discovered and analyzed sovietism features: the deformed cultures, the low intellectual level, pseudopatriotism, the lack of tolerance. In Venclova's critical articles the idea of an opened human for himself and for the world, the importance of a dialogue among different cultures are propagated

KEY WORDS: Lithuanian literature, literary criticism, poetry, word, text, language, critical method, structuralism.

Gauta 2001 12 20

Spaudai įteikta 2002 03 29